

**ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՍԵՐԿՈՍԻ  
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 1920-ԱՎԱՆ ԹԹ.**

Ամերկոմի գործունեությունը քիչ թե շատ կանոնակարգված էր թե՛ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում և թե՛ Խորհրդային Հայաստանում ու գտնվում էր պետական վերահսկողության ներքո, մասամբ ուղղորդվում էր նրա կողմից: Բոլորովին այլ էր Ամերկոմի գործելակերպը Հայաստանի սահմաններից դուրս ձևավորված խոշոր գաղթավայրերում, ուր հայ կարոտյալներին օգնելը պետք է համաձայնեցվեր օտար պետությունների կառավարող շրջանների, ինչպես նաև այդ երկրներում ազգանպաստ գործ կատարող հայկական տարբեր կազմակերպությունների հետ:

1920-ական թթ. սկզբին Ազգային պատվիրակությունը ներկայացնում և պաշտպանում էր օտար երկրներում պատսպարված հայ ժողովրդի շահերը և փորձում կամուրջ նետել աշխարհով մեկ ցրված հայերի և վերածնվող Հայաստանի միջև:

Ազգային պատվիրակության անդամները և անձամբ նախագահ՝ Գաբրիել Նորատունկյանը բազմիցս անձնական հանդիպումներ են ունեցել ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, եվրոպական մյուս պետությունների բարձրաստիճան այրերի և բարեգործական հաստատությունների հետ՝ այս անգամ ջանալով հիմնականում լուծել հայ գաղթականությանը աջակցելու, նրան հայրենիքում վերաբնակվելու հնարավորություն տալու հարցը:

Հայ ազգային պատվիրակության տարբեր հանձնաժողովներում ընդգրկված մարդկանց մեջ էին Ժամանակի նշանավոր մտավորականներ Վահան Թեքեյանը, Արշակ Զոպանյանը, Զապել Եսայանը, Արշակ Ալպոյաճյանը, Լևոն Շանթը, Հովհաննես Խան Մասեհյանը, Ավետիս Ահարոնյանը և այլք, որոնք ակտիվ համագործակցում էին Ամերկոմի՝ Մերձավոր Արևելքի և հարակից երկրների ներկայացուցիչների հետ, իրենց զեկուցագրերով, դիտողություններով դուրացնում նրանց

գործունեությունը, նպաստում հայապահպանության ընդհանուր գործին:

1921 թ. դեկտեմբերի 18-ին Ձապել Եսայանը ծավալուն տեղեկագիր է ներկայացրել Ազգային պատվիրակության նախագահ Գ. Նորատունկյանին Կիլիկիայի և Սիրիայի որբանոցների վիճակի մասին, որի մեջ քննության է առել նաև Ամերկոմի գործունեությունը այդ տարածքներում:

Ըստ այդ տեղեկագրի՝ մինչև 1920 թ. հունիսի 10-ը Կիլիկիայում և Սիրիայում եղել են մոտ 8399 որբեր (ըստ ֆրանսիական խնամատարության վիճակագրության), որոնք կենտրոնացված են եղել Ադանայում և նրա շրջակայքում (1297 որբ), Մերսինում (1055), Դորթնոլ (779), Այնթապ (2000), Ուրֆա (150), Հաճըն (750), Սարաշ (800), Հսլեպ (1400), Լիբանան (150)<sup>1</sup>:

Պատերազմական գործողությունների հետևանքով որբերը այս վայրերից տեղից տեղ են տեղափոխվել, և նրանց մեծ մասի խնամքը ստանձնել են Ամերիկյան միսիոներները, Ամերիկյան Կարմիր խաչը և նպաստամատույց կոմիտեն:

Նշելով, որ Ամերկոմի որբանոցներում դտնվող որբերը անհամեմատ ավելի բարվոք և ապահով վիճակում են գտնվում, Ձապել Եսայանը ներկայացրել է նաև իրենց համատեղ աշխատանքը որբերի կրթության հարցը կարգավորելու ուղղությամբ. «Շնորհիվ մեր մեջ տիրող բացարձակ համաձայնության՝ Անգլիական և Ամերիկեան ներկայացուցիչները միշտ սիրալիր համակրությամբ ընդունեցին մեր առաջարկությունները եւ սիրայօժար ընդունեցին կարգ մը փոփոխություններ մտցնել իրենց որբանոցներու կրթական ծրագրին եւ ուսուցման լեզուին վերաբերմամբ, քանի որ իրենց մատակարարութիւնը եւ խնամքը կատարեալ կերպով լավ էր»<sup>2</sup>:

Իրավիճակը այլ էր Հունաստանի որբանոցներում և Հունաստանի որբանոցների ընդհանուր տնօրեն Յ. Խաչատրյանը 1923 թ. փետրվարի 9-ին Ազգային պատվիրակությանը ուղարկած տեղեկա-

<sup>1</sup> ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 338, թ. 11:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, թթ. 11-13:

գրում, ներկայացնելով որբանոցների ընդհանուր վիճակը, նշում է, որ Ամերկոմի ներկայացուցիչ Չարլզ Վիքրիի հետ այցելել են Օրոփուսի որբանոցը, ուր հավաքվել էին Սկյուտարի, Օրթագյուղի և Պեշիկթաշից բերված շուրջ 190 որբեր: Այցելելով նաև Կորֆուի, Լութրաքի որբանոցները՝ միասին խորհրդակցություն են ունեցել և քննարկել իրենց հետագա գործելակերպը: Հ. Խաչատրյանը նշում է, որ ամերիկացի պաշտոնյաները հնարավոր ամեն ինչ անում են որբերի համար, սակայն նրանց թվաքանակը շատ քիչ է, քանի որ ստիպված են եղել իրենց աշխատակիցների մի մասին թողնել Ամատոլիայում և Պոլսում՝ մնացած որբերին օգտակար լինելու նպատակով, որի պատճառով Հունաստանում կուտակված հազարավոր որբերի համար պահանջվող պաշտոնյաների թիվը խիստ նվազել է:

Սակայն փետրվար-մարտ ամիսներին Հունաստանից Ազգային պատվիրակության հասցեով ստացված շատ նամակներ ուղղակի հակառակ և հակասական տեղեկություններ են հաղորդում: Այսպես՝ Լութրայի երկսեռ որբանոցի ուսուցիչների համախոսականում ցավով արձանագրվում է, որ Ամերկոմը որոշել է հայ և հույն որբերին տեղավորել միևնույն որբանոցներում և նրանց տալ հունական դաստիարակություն, քանի որ չափափառ որբուհիները տեղավորվում էին հույն ընտանիքներում՝ իբրև սպասուհիներ, իսկ տղաները լրացնում էին արհեստավորների բանակը: Սրանով Պամկլյան սրի պես հայ որբերի գլխին կախվում էր ուժացման վտանգը, որի համար և իրենց անհանգստությունն էին հայտնում որբանոցի ուսուցիչները:

Ուսուցիչները ներկայացրել են Ամերկոմի կրթական ծրագիրը, համաձայն որի անչափափառ որբերը պիտի զատվեին չափափառներից և ձուլվեին հույն որբերի և աշակերտների հետ: Հույն կառավարությանն էր վերապահվելու կրթության վերահսկողության գործը, հայոց լեզվի, պատմության և կրոնի ժամերը հանվելու էին դպրոցական ծրագրից, դասավանդումը տարվելու էր հունարենով<sup>3</sup>:

1923 թ. մարտի 7-ին Արշակ Ալպոյաճյանը մի ընդարձակ նամակ է ուղարկել Գ. Նորատունկյանին վերոհիշյալ հրահանգի առիթով՝

<sup>3</sup> Նույն տեղում, գ. 883, բ. 2

այն անվանելով ոչ միայն անվայելուչ, այլև անհեթեթ մի բան և խիստ անհարիր հատկապես հանրային-մարդասիրական կազմակերպության գործելաոճին: Ա. Ալպոյաճյանը գրում է, որ որբանոցների ընդհանուր տեսուչ Յ. Խաչատրյանը միաժամանակ Ամերկոմի աշխատակից է, և նրա հաղորդած տեղեկությունները միակողմանի են: Վերջինս Պոլսի լրագրողներին հավաքել և սպառնացել է, որ եթե նրանք շարունակեն քննադատական հոդվածներ տպել նպաստամատույցի մասին, ապա սրանք կդադարեցնեն օգնությունը, և որքերը կմնան բոլորովին անխնամ և անտեսված:

Ամերկոմի աշխատակիցներն էլ իրենց հերթին աշխատում են ինչքան հնարավոր է շատ 12-ից 15 տարեկան որբուհիների՝ իբրև սպասուհիներ տրամադրել հույն ընտանիքների, իսկ տղաներին իբրև էժան բանվորական ուժ օգտագործել շինարարության, իրենց տարիքին չհամապատասխանող այլ ծանր աշխատանքների մեջ<sup>4</sup>:

Ա. Ալպոյաճյանը նամակն ավարտում է շատ ծանր շեշտադրությամբ. «Զեմ խոսիր այն զարհուրելի ու վայրագ պատիժներու մասին, որոնք կգործադրուին Լուրաքիի ամերիկացի տնօրէնուհիին կողմէն, և որոնց արծագանք պիտի ըլլայ անշուշտ մամուլը: Անր որքերուն ապագան փչանալէ զատ, ինչպէս կը տեսնուի, անոնց անբարոյացման և ապագայնացման վտանգն ալ շատ բացորոշ կերևայ այս կարգադրութեանց ներքև...»<sup>5</sup>:

Ազգային պատվիրակությունը, փետրվար-մարտ ամիսներին քննության առնելով Հունաստանի որբանոցներից ստացվող բոլորներն ու ահազանգները, որոշում է անձամբ քննել իրավիճակը և հնարավորության սահմաններում շտկել այն:

Գ. Նորատունկյանի համձնարարությամբ Վ. Թեքեյանը մեկնում է Հունաստան՝ այցելելու այնտեղի որբանոցները, անաչառ քննություն կատարելու և Ազգային պատվիրակությանը տեղեկություն հաղորդելու առաքելությամբ: Վ. Թեքեյանին ուղղած համձնարարականում մատնանշելով, որ Ազգային պատվիրակությունը անընդհատ իրարամերժ և

<sup>4</sup> Նույն տեղում, գ. 884, թ. 4:

<sup>5</sup> Նույն տեղում, թթ. 4-5:

հակասական տեղեկություններ է ստանում այս հարցի առնչությամբ, որ այդ կարգի տեղեկություններ սկսել են տպագրվել նաև հայ մամուլի մեջ, Գ. Նորատունկյանը խնդրում է ճշտել, թե արդյոք իրականությանը համապատասխանում են Ա. Ալպոյաճյանի հայտնած տեղեկությունները Ամերկոմի որբանոցներում սաների և ուսուցիչների համար ստեղծված անբարենպաստ դրության մասին:

Վ. Թեքեյանի շրջագայության մասին Գ. Նորատունկյանը տեղեկացնում է նաև Ա. Ալպոյաճյանին և խնդրում նրա անաչառ օգնությունը<sup>6</sup>:

Հետաքրքիր է, որ Վ. Թեքեյանի շրջագայությունը Հունաստանի որբանոցներով տևել է մոտ երեք ամիս, որի ընթացքում Ազգային պատվիրակությունը պարբերաբար ստացել է նրա ուղարկած զեկուցագրերը իր կատարած ուսումնասիրությունների շուրջ և Փարիզից նրան ուղղել նոր հարցեր ճշտելու առաջարկներ: Այսպես, գրություններից մեկում Վ. Թեքեյանը նշում է Հունաստանում ապաստանած հայ որբերի տեղակայման և թվի մասին (1923 թ. ապրիլի դրությամբ), ըստ որի էդիպոսում կենտրոնացվել է 2000 որբ, Լուքրաքիայում՝ 1500, Աիրա կղզում՝ 500, Քորֆուում՝ 2500, Օրոփոսում՝ 700 (ընդամենը՝ 7200 որբ)<sup>7</sup>:

Մի այլ գրությամբ հավաստում է, որ Քորֆուից հաղորդած տեղեկությունները ստույգ են, և որ հենց իր ժամանած օրը 200-ից ավելի տղա որբերի ուղարկել են Աիրա՝ Ամերկոմի կողմից կառուցվող շենքերի շինարարության աշխատանքներին մասնակցելու, իսկ որբուհիներին տրամադրում են հույն ընտանիքներին՝ իբրև սպասուհիներ՝ պատճառաբանելով, որ նրանք էլ քրիստոնյա ազգ են, և աղջիկների վիճակը նրանց ընտանիքներում ավելի տանելի կլինի<sup>8</sup>:

«Չափահաս որբ մանչերն ու աղջիկները ինքնապահ դարձնելու համար, - գրում է Լ. Ազատյանը, - Ամերիկեան Նպաստամատույցը յարմար վայրեր նկատած էր Եգիպտոսը, Պուլկարիան, Սակեդոնիան և Թրակիան:

<sup>6</sup> Նույն տեղում, գ. 884, ք. 9:

<sup>7</sup> Նույն տեղում, գ. 885, ք. 4:

<sup>8</sup> Նույն տեղում, քք. 18-20:

Որքերու առաջին կարաւանը հին Յունաստանի որբանոցներէն Գաւալա կու գայ 1923 մայիսին: Ամերիկեան Նպաստամատոյցը այս քաղաքին մօտիկ Զաթալճա եւ էտրինէճիկ գիւղերուն մէջ կը հաստատէ որբանոց-կայաններ, ուր մանչերն ու աղջիկները ժամանակ մը մնալէն ետք՝ որպէս հոգեզաւակ կը յանձնուին յոյն ընտանիքներու:

Այս որբերուն ապագայնացուցիչ կացութիւնը հայ մամուլի մէջ մեծ աղմուկ կը յարուցանէ, ուստի Փարիզի մէջ Դայ Ազգային Պատուիրակութիւնը հայ ժողովրդի մեծ բանաստեղծ Վահան Թեքեանին կը նշանակէ իր լիազօր ներկայացուցիչ՝ զբաղելու Յունաստանի, Աուրիոյ, Եգիպտոսի եւ Զուիցերիոյ մէջ գաղթականներու եւ մասնաւորապէս որբերու կացութիւնը բարւոքելու աշխատանքով»<sup>9</sup>:

Այս ընթացքում, սակայն, Ազգային պատվիրակության գրասենյակում ստացվել են նաև Ա. Ալպոյաճյանի նամակները, որոնցում նա խիստ արժևորում է Վ. Թեքեանի շրջագայություններն ու գործադրած ջանքերը՝ որբանոցներում աշխատող ամերիկացի պաշտոնյաների և հայ ուսուցիչների մէջ փոխըմբռնում հաստատելու, որբանոցային կյանքում ինչ-ինչ բարեփոխումներ մտցնելու ուղղությամբ:

Վ. Թեքեանի, Ս. Խաչատրյանի, Ա. Ալպոյաճյանի զեկուցագրերը<sup>10</sup> Դայ ազգային պատվիրակությունը քննության է առնում և 1923 թ. հունիսի 2-ին Փարիզում հրավիրում խորհրդակցություն, որին մասնակցում են նաև Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի, Դայ բարեգործական ընդհանուր միության, Խորհրդային Դայաստանի ներկայացուցիչներ: Այս խորհրդակցությունում նպաստամատույցի ղեկավարները խոստանում են որբերի հետագա ճակատագիրը վճռելու հարցում հաշվի նստել նաև հայկական կազմակերպությունների կարծիքի հետ, հայ որբերին կրթել Ազգային պատվիրակության ներկայացրած ծրագրերին համապատասխան<sup>11</sup>:

<sup>9</sup> Ազատեան Լ., Դայ որբերը Մեծ եղեռնի, գիրք երրորդ, Լոս Անճելոս, 2002, էջ 107:

<sup>10</sup> ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 884, քք. 18-19, 28-34, գ. 885, քք. 23-30, 46-51, գ. 887, քք. 1-2:

<sup>11</sup> Նույն տեղում, գ. 885, ք. 44:

Այս ամենի հետևանքով Հունաստանից 2500 որբեր տեղափոխվում են Եգիպտոս, իսկ որբերի տեղափոխումը Պավալա նվազում է և դադարում միայն 1926 թվականին:

Պետք է ասել, սակայն, որ թե՛ Ազգային պատվիրակության, թե՛ Հայ բարեգործական ընդհանուր միության, անգամ Խորհրդային Հայաստանի ջանքերը այս ուղղությամբ շատ քիչ արդյունք են տվել:

Խոստումներ ու հավաստիացումներ տալով՝ Ամերկոմը ծրագրված քաղաքականություն է իրականացրել հայ որբերի նկատմամբ՝ ամենևին հաշվի չառնելով ժողովրդի ազգային շահերը, որբերին հայ պահելու ուղղությամբ նրան արված բազմաթիվ դիմումներն ու առաջարկները, թախանձագին խնդրանքները:

Այս առումով բոլորովին այլ կարծիք ունեն Ա. Ալպոյաճյանը: Նա գտնում էր, որ Ամերկոմի գործունեությունը կարգավորելու համար արդեն անցել է նրանց բարյացակամության վրա հույս դնելու ժամանակը, և եթե Ազգային պատվիրակությունը հակված է որբերին փրկելու գաղափարին, ապա պետք է փոխի իր քաղաքականությունը և կտրուկ միջոցներ ձեռնարկի, նոր ուղիներ փնտրի հարցը կարգավորելու համար:

Ազգային պատվիրակությունը շուրջ երեք տարի համառ և հետևողական աշխատանք է տարել Ամերկոմի՝ Հունաստանի որբանոցներում ապաստանած որբերի կյանքն ու հետագա ճակատագիրը կարգավորելու ուղղությամբ, քանի որ հենց այս տարածքում է Ամերկոմի գործունեությունը հեռու եղել գոհացուցիչ լինելուց:

Ազգային պատվիրակության հասցեով ստացված հայ ուսուցիչների և որբերի համախոսականները, Վ. Թեքեյանի, Ա. Ալպոյաճյանի, Ա. Չոպանյանի, Թրակիայի և Մակեդոնիայի հայկական թեմի առաջնորդարանի փոխանորդ Վարդան քահանա Կարազոզյանի, Գ. Կյուլպենկյանի նամակները,<sup>12</sup> որոնք որբերի ուժացման ահազանգ էին հնչեցնում, չէին կարող անհետևանք մնալ, ուստի Ազգային պատվիրակությունը փորձում էր հարցը կարգավորել Ամերկոմի և՛ տեղերում գործող

<sup>12</sup> Նույն տեղում, գգ. 241, 884, 885, 886, 887, 891:

պաշտոնյաների, և՛ Նյու Յորքի կենտրոնական գրասենյակի ղեկավար կազմի միջոցով<sup>13</sup>:

Ազգային պատվիրակությունը զուգահեռաբար բանակցում էր նաև Խորհրդային Չայաստանի կառավարության հետ Ամերկոմի որբանոցներից ազատվող չափահաս որբերին հայրենիք տեղափոխելու ուղղությամբ<sup>14</sup>: Այս կարգի բանակցություններ տարվում են նաև Հայ բարեգործական ընդհանուր միության, Պոլսի, Երուսաղեմի պատրիարքարանների, Կիլիկիո հայոց կաթողիկոսարանի և անձամբ Ասիակ Բ կաթողիկոսի հետ<sup>15</sup>:

Ազգային պատվիրակության անդամները կարծում էին, որ ուժացման վտանգը բոլորից շատ սպառնում է Հունաստանում ապաստանած որբերին, որոնք հույն որբերի հետ ստանում էին հունական կրթություն, աշխատանքի էին անցնում հունական ընտանիքներում, և կարծես այնքան էլ դեմ չէին Հունաստանից որբերի տեղահանմանը:

Գ. Նորատունկյանը պնդում է, որ Ազգային պատվիրակությունը միանշանակ գտնում է, որ հայ որբերի հանգրվանը Խորհրդային Չայաստանն է լինելու, այլապես ուր էլ գնան, վաղ թե ուշ նրանք դարձյալ կանգնելու են ծովման վտանգի առաջ, և այն, ինչ արդեն սկսվել է Հունաստանում, վաղը շարունակվելու է մյուս երկրներում:

Ազգային պատվիրակության, Ամերկոմի և Խորհրդային Չայաստանի երկարատև բանակցությունները հանգեցրին նրան, որ 1924 թ. մարտի 3-ին Անդրկենտրոնական որոշում կայացրեց 10000 հայ գաղթականների Մերձավոր Արևելքից, Թուրքիայից և հիմնականում Հունաստանից տեղափոխել Չայաստան<sup>16</sup>:

Սակայն 1924 թ. մարտի 29-ից մինչև 1925 թ. հունվարի 19-ը Չայաստանը կարողացավ ընդունել միայն 4167 գաղթականների, որոնց թվում կային նաև չափահաս և մանկահասակ որբեր<sup>17</sup>:

<sup>13</sup> Նույն տեղում, գգ. 260, 263:

<sup>14</sup> Նույն տեղում, ց.1, գ. 260, թթ 30, 46:

<sup>15</sup> Նույն տեղում, գ. 914, թթ. 33-35, գ. 846, թթ.16-23, գ. 914, թթ. 28-30:

<sup>16</sup> Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 419, թ. 153:

<sup>17</sup> Նույն տեղում, գ. 418, թ. 28:

1925 թ. աշնանը Հունաստանից, Միջագետքից և այլ վայրերից ներգաղթեցին ևս 5016 գաղթականներ, որոնցից 3016-ը Հունաստանից էին:<sup>18</sup>

Հայ ազգային պատվիրակությունը մեծ ջանքեր գործադրեց և Ամերկոմի հետ համագործակցելու միջոցով նպաստեց օտար երկրներից հայապահպանման խիստ կարևոր գործին:

*СУРЕН АВЕТИСЯН  
ИИ НАН РА*

#### СОТРУДНИЧЕСТВО АРМЯНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ДЕЛЕГАЦИИ С АМЕРКОМОМ В 1920-ЫЕ ГОДЫ

##### РЕЗЮМЕ

В начале 1920-ых годов Армянская национальная делегация для нашедших приют за границей и создавших многочисленные общины армян делала попытки сыграть ту же роль, которую выполняли правительство первой Республики Армения и Советской Армении.

Миротворительная деятельность Америккома, направленная на попечение беженцев и сирот Армении, находящихся за пределами страны, имела свои как положительные, так и отрицательные стороны, а в этом свою значительную роль сыграла Армянская национальная делегация.

Национальная делегация посредством поочередных переговоров с Советской Арменией, Америкомом и другими благотворительными организациями делала попытки перевести на родину многочисленных беженцев и сирот, поскольку сложилось довольно неблагоприятное положение для армян.

Таким образом, сотрудничество Армянской национальной делегации с Америкомом сыграло значительную роль в деле сохранения национальности нашедших приют за пределами Армении беженцев и сирот.

---

<sup>18</sup> Նույն տեղում, գ. 396, ք. 81: